

УДК 930 (477.4) «18/19»

І.І. ЯРМОШИК

ПОЛЬСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА ПРО ВІЙСЬКОВІ ПОДІЇ НА ВОЛИНІ У СЕРЕДИНІ XVII СТ. (НА ПРИКЛАДІ ЧУДНІВСЬКОЇ БИТВИ 1660 Р.)

Ярмошик Іван Іванович – докторант кафедри історії України Київського національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова, доцент, кандидат історичних наук

У статті аналізуються проблеми висвітлення польськими авторами військових подій на території Волині у середині XVII ст. Основну увагу приділено аналізу їх поглядів на Чуднівську військову кампанію 1660 р. Проаналізовано праці Т.Свенцького, М.Балінського і Т.Ліпінського, В.Кохановського, А.Гнілко, Р.Романського, мемуарні твори про ці події.

Ключові слова: польсько-московська війна, Чуднів, Волинь.

В статье анализируются проблемы отображения польскими авторами военных событий на территории Волыни в середине XVII в. Главное внимание уделено анализу их взглядов на Чудновскую кампанию 1660 г. Проанализированы труды Т.Свенцкого, М.Балинского и Т.Липинского, В.Кохановского, А.Гнилко, Р.Романского, мемуарные произведения.

Ключевые слова: польско-московская война, Чуднов, Волынь.

The article analyzes the problem of limelighting war events on the territory of Volyn' in the middle XVII century. Particular emphasis is put upon Chudniv campaign of 1660. It have been analyzed in the works by T.Swentzkyi, M.Balinskyi, T.Lipinskyi, V.Kochanovskyi, A.Hnilko, R.Romonskyi, as well as memoirs.

Keywords: Polish – Moscow war, Chudniv, Volyn' Province.

© І. І. Ярмошик, 2010

Польську історіографію від епохи середньовіччя і ранньомодерного часу традиційно цікавили багато різноманітних проблем українського минулого. Серед них помітне місце займають дослідження військово-політичних подій, які відбувалися в межах регіонів України і, в першу чергу, на території Волині. Такий науковий інтерес викликаний тісним переплетінням історичної долі волинських земель та Польщі від часів середньовіччя до сучасності та важливістю цих подій як для історії Речі Посполитої, так і для історії української державності.

Історико-краєзнавчі традиції вивчення минулого Волинського регіону започаткувалися на зламі XVIII – XIX століть. Саме в цей період починають формуватися наукові засади історико-краєзнавчого вивчення Волині як одного з регіонів України. Дослідження історії Волині першої половини XIX ст. мало ту специфіку, що їх здійснювали переважно польські та російські автори.

Праці польських істориків частково вже були об'єктом аналізу в українській історіографії. Однак окремої публікації, яка б спеціально висвітлювала комплекс проблем, пов'язаних із військово-політичними подіями у зображенні польських авторів, ще немає. Це й є метою даної публікації. Автор ставить завдання проаналізувати відображення у польській історіографії XIX ст. проблем військових подій,

які відбулися в середині XVII ст. на території Волині, зокрема Чуднівської кампанії 1660 р.

У польській історичній науці дослідженням батальних проблем приділяється багато уваги, створено значний корпус дослідницьких праць, присвячених чи не всім помітним військовим сутичкам в історії польської держави. Серед комплексу таких досліджень можна виділити ті, що спеціально присвячені військовій історії Польщі [1], група праць присвячена висвітленню перебігу окремих битв [2]. Окрім того, військові події висвітлені в дослідженнях про населені пункти Волинського регіону та його видатних історичних діячів [3]. У польській історіографії досить детально досліджені майже всі основні військово-політичні події, які відбувалися на території Волині в ранньомодерний час. Серед військових кампаній середини XVII ст. важливе місце займає битва під Чудновим 1660 р.

Згадки про неї є в усіх працях, де описується минуле цього міста та Київського воеводства. На важливості цієї події для долі Речі Посполитої наголошується в монографії Томаша Свенцького «Опис стародавньої Польщі» [4]. Цей твір з-поміж його інших історичних розвідок має найбільше відношення до українських земель.

Т.Свенцький підкреслює, що головним наслідком Чуднівської битви було відновлення Гадяцької угоди 1658 р., за винятком пункту про Руське князівство. Однак, незважаючи на

розгром московського війська та замирення із українськими козаками Юрія Хмельницького, ці успіхи все ж не мали практичних результатів. Справжнього миру із козаками так і не відбулося, до інших проблем додалася ще й невіплата жолду війську, що в сумі призвело до того, що блискучі перемоги на Україні упродовж 1659 – 1660 рр. були зведені нанівець. І незважаючи на те, що польське військо зробило іще кілька походів за Дніпро, зокрема у 1663 р., але повернути втрачені українські землі в силу обставин, які там склалися, уже не вдалося [5].

Більш детальне висвітлення цих подій знаходимо у ґрунтовному дослідженні про населені пункти Речі Посполитої Міхала Балінського і Тимотеуша Ліпінського «Стародавня Польща під поглядом історичним, географічним та статистичним описана» [6]. Ця трьохтомна у чотирьох книгах праця, підготовлена М.Балінським у співавторстві з Т. Ліпінським, була опублікована упродовж 1843 – 1849 рр. Вона продовжує традицію написання історико-статистичних нарисів про населені пункти давньої Польщі.

Метою згаданого дослідження було бажання авторів задовольнити потребу читачів у історичних відомостях про регіони, у яких вони проживали. Відомості про Чуднівську битву містяться у гаслах про містечка Київського воєводства Слободище та Чуднів (нині це відповідно село Бердичівської р-ну та районний центр Житомирської області). Автори поділяють ці події на два епізоди. Перший – військова сутичка між польським військом під командуванням польного гетьмана Єжи Любомирського та козацькими загонами під Слободищами 18 вересня 1660 р. Після тієї битви Юрій Хмельницький розпочав переговори із поляками і зрештою підписав перемир'я на умовах Гадяцької угоди.

Більш трагічні події розігралися під Чудновим, де війська великого коронного гетьмана Станіслава Потоцького та польного гетьмана Єжи Любомирського оточили російські загони князя В.Шереметьєва. Нехватка продовольства та фрустрація змусила московський загін першого жовтня капітулювати. Було укладено угоду, в силу якої Росія повинна була відмовитися від зверхності над козаками. Російський обоз з усією здобиччю дістався гетьманам, військо складало зброю і, залишивши всього 300 секір, отримало право вільного повернення на батьківщину. Як зазначає у своїй праці Т.Свенцький із посиланням на працю Єжи Самуеля Бандтке «Krótkie wyobrażenie dziejów Królestwa Polskiego» (Wrocław, 1810), що, незважаючи на охорону польського конвою, татари, після досягнення цієї угоди, все ж напали на майже беззбройне московське військо і знищили близько 30 000 воїнів [7].

Згадані твори Т.Свенцького, М.Балінського й Т.Ліпінського описують минуле населених пунктів усієї Речі Посполитої в кордонах 1772 р. і містять лише поверхові згадки

про Чуднівську кампанію 1660 р. Окрім них, у польській історіографії є ряд праць, які спеціально присвячені висвітленню її перебігу. Вони написані безпосередніми учасниками боїв по гарячих слідах. До таких треба віднести кілька творів мемуарного характеру типу діаріушів: «Опис битви під Чудновим» (Opis bitwy pod Cudnowem) [8], цей твір у віршованій формі прославляє успіхи польської зброї, автор його не зазначений, очевидно він був учасником подій, завершує твір побажанням жовнірам отримати плату від короля за свої ратні труди; «Діаріуш війни із Шереметьєвим і Цецурою Переяславським полковником, яка відбулася у 1660 році» (Diaryusz wojny z Szeremetem i Ceciurą Półkownikiem Perejasławskim, która odprawowała roku 1660) [9]; «Війна польсько-московська під Чудновом, яка відбулася за часів правління Яна Казимира під зверхництвом Станіслава Потоцького, Краківського воєводи і Єжи Любомирського коронного маршалка у 1660 р.» (Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem ... pod wodzą Stanisława Potockiego i Jerzego Lubomirskiego w roku 1660) [10], можливим автором цього твору вважають польного гетьмана Єжи Любомирського [11]; спогади Миколая Ємьоловського «Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648 – 1679)» [12]. У згаданих публікаціях, авторами яких були польські вояки – учасники цієї кампанії, висвітлюються подробиці військових подій, подана візія польських жовнірів на перебіг бойових дій.

Місце Чуднівської битви в історії польської державності середини XVII ст. досліджено в монографії В.Коховського «Історія правління Яна Казимира» (Historia panowania Jana Kazimierza) [13], яка з'явилася друком у середині XIX ст. Веспасіан Коховський (1633 – 1700 рр.) – видатний польський поет та історик – був безпосереднім учасником військових подій на території України, Литви, Пруссії у 1650 – 1660-х рр., а пізніше – офіційним історіографом польського короля Яна Собеського [14]. Основним його історичним твором, написаним як на основі власних спостережень, так і з використанням широкого кола тогочасних історичних джерел, у тому числі й державних документів із коронної канцелярії, стала чотиритомна латиномовна праця «Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV Climakter I – III», яка була написана упродовж 1683 – 1698 рр. У скороченому варіанті в перекладі польською мовою вперше видрукувана Едвардом Рачинським у Познані 1840 р., у 1859 році вийшло її друге, доповнене, видання під назвою «Historia panowania Jana Kazimierza». Ця історіографічна пам'ятка досить детально висвітлює перебіг національно-визвольної війни українського народу, починаючи від 1648 року та періоду Руїни. Подіям Чуднівської кампанії присвячені і дослідження Антонія Гнілка [15], сучасних дослідників Ромуальда Романського [16] та Лукаша Оссолінського [17]. Серед українських дослідників наведемо

найбільш ґрунтовну статтю В.Герасимчука «Чуднівська кампанія 1660 р.» [18].

Названі праці дозволяють досить детально простежити перебіг Чуднівської кампанії від її підготовки до наслідків. Історики приділили увагу висвітленню обставинки напередодні Чуднівської кампанії, показали зовнішньополітичні труднощі, з якими зіткнулася Річ Посполита, які передусім були викликані війною зі шведами та із московською армією князя Івана Хованського на території Литви. Лише Олівське перемир'я зі Швецією та успіхи Литовського війська проти армії І.Хованського дало змогу у 1660 р. перекинути війська польного гетьмана Єжи Любомирського із Помор'я на український театр військових дій.

В.Коховський зупинився на матеріальних труднощах, з якими зіткнулася польська казна через невикладу жолду коронному війську. Борг воякам, який тягнувся аж від 1652 року, на той час складав астрономічну суму – понад 20 млн. злотих (годі як річний бюджет Речі Посполитої становив у межах 12 – 15 млн. злотих). Цій ситуації король намагався безуспішно зарадити випуском із серпня 1659 р. нових мідних монет – «боратинок», які не мали попиту ні серед населення, ні серед вояків. Тоді в хід пішли різні обіцянки короля – розплатитися на день св.Мартина 12 листопада після перемоги отриманою здобиччю та надати заслуженому рицарству нові мастки – кролевцизни [19]. Королівські обітниці перед військом озвучив популярний серед вояків, польний гетьман Є.Любомирський. Після вирішення у такий спосіб фінансових проблем пунктом загального збору коронних військ було визначено місто Старокостянтинів на Волині. Початку військової кампанії передувало звернення короля до гетьмана Юрія Хмельницького та козацьких полковників із закликом припинити рокош (бунт), козакам обіцяно загальну амністію та гарантовано збереження привілеїв.

Польські джерела дають відомості про загальну кількість військ обох сторін. З російської сторони брали участь 30 тис. козаків під командуванням Т.Цецюри, та 27 тис. досвідченого в боях війська В.Шереметьєва, до того ж, вони сподівалися на підмогу у 40 тис. війська гетьмана Юрія Хмельницького. Таким чином, В.Шереметьєв міг розраховувати більш ніж на 60-тисячну армію. Польські війська коронного та польного гетьманів, як вважають польські дослідники, нараховувало в межах 29 тис. жовнірів та союзна їм татарська орда під командою Сафід – Гірея налічувала до 20 тис. кіннотників [20]. Найбільш повний перелік військових частин та їх чисельності з обох сторін наведений у дослідженні Л.Оссолінського [21]. При цьому слід пам'ятати, що усе польське військо було професійним, досвідченим у боях. Посполитого рушення супроти московсько-української армії Яну Казиміру так і не вдалося скликати. Голов-

ними діючими силами у цій військовій кампанії однозначно визнаються московські та польські війська, вони були основними суб'єктами цих подій. Татарське військо, союзне полякам, мало свої особливі інтереси у цій війні. У рядах польського війська зі своїм загоном бився і попередній український гетьман Іван Виговський та загін українського шляхтича Стефана Немирича. Головні сили українського війська на чолі з гетьманом Юрієм Хмельницьким швидше виступають як об'єкт у цьому міждержавному конфлікті Московщини та Речі Посполитої.

Однією із причин загострення військових дій після 1654 р. визнається бажання Москви реабілітуватися за поразку у війні на початку 1630–х рр. і скасування принизливого для Москви Полянського перемир'я 1634 р. Річ Посполита ж намагалася повернути під свій контроль українські землі, які після Переяславської угоди 1654 р. перейшли під протекторат Московської держави. Уся Чуднівська військова акція у висвітленні польських авторів виступає як один із етапів цього московсько-польського протистояння у XVII ст. Польські дослідники наголошують на життєвій важливості цих подій, деякі зазначають, що тут вирішувалася подальша доля Речі Посполитої [22].

Звідси та ретельність, з якою обидві сторони планували і готували свої подальші дії. Обидва війська провели серйозні військові наради: московсько-українські війська – у Києві, польсько-татарські – у таборі під Старокостянтинівом. На них були вироблені детальні плани подальшої кампанії. Слід відмітити, що і в першому, і в другому таборі були прихильники як спокійної оборонної тактики, так і гарячі голови, які рвалися до енергійних військових сутичок. Серед московських воевод першу тактику репрезентував князь Григорій Козловський, який, зважаючи на недостаток продовольства та озброєння, пропонував вести бойові дії під захистом оборонних укріплень українських замків. Інші, в тому числі й козацький ватажок Тиміш Цецюра та сам Іван Шереметьєв, рішуче виступали за наступальну тактику. Особливою агресивністю відзначався В.Шереметьєв, який обіцяв дійти із своїм військом до Кракова та полонити польського короля і передати його в срібних кайданах московському цареві. Польські джерела особливо наголошують на випадку блюзнірства з боку В.Шереметьєва, коли той на нараді в Києві вказав рукою на ікону Ісуса Христа і сказав, що не вважатиме його Богом і Спасителем, якщо він не допоможе йому здолати Ляського королівства і полонити короля [23].

Серед польських полководців теж було дві думки щодо ведення бойових дій: наступальна – вирушити назустріч неприятелю і дати бій у полі; оборонна – чекати ворога під захистом табору поблизу Старокостянтинова, зважаючи на бездоріжжя та складні погодні умови. Зупинили-

ся на першому варіанті, через нестачу продовольства для воїнів та відсутність фуражу для коней. Таким чином, обидва війська рушили назустріч один одному: російська армія з-під Котельні (нині село Житомирської обл.), польська з-під Старокосянтинова.

Перші збройні сутички відбулися під Любарем. Із свідчень польських авторів помітно, що козаки не зовсім охоче воювали проти поляків. Наголошується, що вони хоч і були озброєні гірше від своїх московських союзників, але переважали їх досвідом ведення військових дій як проти польських військ, так і проти татар. Зазначається, що польські воєначальники постійно агітували козаків не воювати за московські інтереси і перейти на бік польської армії, за що їм обіцяли повну амністію. З такими відозвами до козаків звертався Стефан Немирич, родич Юрія Немирича, одного з авторів Гадяцької угоди. Це все викликало недовіру В.Шереметьєва до козаків, військові наради почали проводити без їх участі. Помітну агресивність серед козаків проявляв лише Тиміш Цецюра, за що й отримав найбільш негативну оцінку польських авторів, як чоловік «неспокійний та безбожний», його звинувачували у вбивстві Юрія Немирича та заколотах проти І.Виговського [24]. Юрій Хмельницький зі своїм військом, очевидно, не поспішав вступати у бойові дії. В усякому разі його не було ні на військовій нараді в Києві, ні в обозі московського війська під Котельнею, не брав участі і в бойових сутичках під Любарем. До кінця Чуднівської кампанії він так і не з'єднався із московською армією.

Під Любарем московіти потерпіли поразку і під захистом табору у важких умовах відступили під Чуднів, де були повторно оточені польсько-татарським військом біля р.Тетерів. Після кількадечних боїв сюди надійшли звістки про 40-тисячне військо Ю.Хмельницького, яке рухалося на допомогу В.Шереметьєву. Це викликало велику стурбованість польських воєначальників і зумовило подальший перебіг подій. Загін військ під командою С.Потоцького продовжив облогу московського війська під Чудновим, а інший загін на чолі із Є.Любомирським здійснив марш-кидок і несподівано для козаків напав на їх табір у с.Слободище. Після жорстокого одноденного бою війська уклали перемир'я і розпочалися переговори між польською та українською сторонами у таборі під Чудновим.

В результаті цих перетрактатів 17 жовтня під Чудновим між коронним та польним гетьманами С.Потоцьким та Є.Любомирським із одної сторони та гетьманом Юрієм Хмельницьким з другої була укладена угода, яка повторювала основні положення Гадяцької угоди 1658 року (окрім пункту про Руське князівство, як такого, що суперечить вольностям Війська Запорозького і потребам підтримання постійного миру). Головними пунктами угоди були: 1) Гетьман із військом відступається від царя, зрікається

його протекції, як і протекції інших володарів, а лишається лише під опікою польського короля; 2) Козаки зобов'язуються не нападати на володіння кримського хана та турецькі міста; 3) Польські і татарські полонені мають бути звільнені; 4) В разі, якщо В.Шереметьєв несподівано розпочав би наступальні дії, козаки Ю.Хмельницького мали б разом із польським військом воювати проти нього. Такі ж спільні дії передбачалися і для придушення всіх інших бунтів, які могли б виникнути в Україні за участю російських військ; 5) Козаки поновлюють присягу вірності в усіх містах, усім їм гарантується повна амністія, збереження прав та привілеїв.

В угоді враховувалася й доля козаків, які під проводом Т.Цецюри перебували у московському таборі. Вказувалося, що вони разом із Т.Цецюрою, повинні негайно полишити ряди московського війська, вийти із табору і обернути зброю супроти московитів, і цим довести свою доброзичливість до Речі Посполитої. У такому разі їм теж надавалася повна амністія і гарантувалося збереження усіх вольностей. Козаки Т.Цецюри і він особисто погоджувалися на такі умови, однак у дальшому вирішення їх долі втрутилися татари, які розглядали усіх оточених у московському таборі як свою здобич. Переважна більшість козаків із полку Т.Цецюри розділила трагічну участь московського війська.

В українській історіографії за цим документом закріпилася назва «Слободищенський трактат». Хоч правильнішою, на нашу думку, була б назва «Чуднівська угода», оскільки укладена вона була в таборі під Чудновим 17 жовтня, про що зазначено під самою угодою. Її текст видрукуваний у кількох публікаціях польських авторів: у 1844 році її видрукував часопис «Przyjaciel ludu» [25], повний її текст разом із текстом присяги гетьманів С.Потоцького, Є.Любомирського та Ю.Хмельницького – у творі «Diaryusz wojny z Szeremetem i Cenciurą Półkownikiem Perejasławskim ...» [26], перелік основних пунктів можна віднайти у згаданих вище працях Т.Свенцького, М.Балінського і Т.Ліпінського, В.Коховського та інших.

Укладення цієї угоди вирішило подальшу долю московського війська під Чудновим. Втомлене, змучене голодом воно 1 листопада заявило про капітуляцію. Розпочалися переговори, під час яких поляки пішли на певні поступки переможеним у плані збереження їм життя. Військо склало зброю, залишивши для себе всього 300 секірів. Обоз був відданий на розграбування переможців. Однак такими рішеннями не зовсім були задоволені татари. Вони хоч і не брали активної участі у військових діях, і доля кампанії, на думку польських дослідників, вирішилася без їхнього активного сприяння, все ж вважали усіх полонених своєю здобиччю. Татари завжди були ненадійним союзником і за свою допомогу (активну чи пасивну) вимагали розплачуватися грабунком української

території. Так було в часи Богдана Хмельницького, не зрадили вони своїх звичаїв зараз. Саме через це вони і здійснили напад на уже відпущених поляками московських вояків та козаків Т.Цецюри. Частина беззбройних воїнів загинула під татарськими шаблями, частина, у тому числі й князь В.Шереметьєв, були забрані в асир.

У працях польських істориків висвітлено і становище, в якому опинилися переможці. Їх війська були знесені голодом, холодом, несприятливими погодними умовами, багато жовнірів померли по дорозі додому. Вояки так і не отримали обіцяної королю винагороди. У діаріушах вояків читаються гіркі дорікання командирам, які, вирішивши власні матеріальні інтереси, не потурбувалися про належне забезпечення рядових жовнірів. Очевидно такі обставини, незважаючи на перемогу, не сприяли піднесенню бойово-

го духу армії та патріотичних почуттів населення Речі Посполитої. Це і призвело до тих складнощів, з якими польська військова політика зіткнулася в боротьбі за українські землі в подальшому і стало причиною того, що Чуднівська перемога 1660 р., як і раніше Конотопська 1659 р для українців, так і не принесла сподіваних успіхів для переможців і не стабілізувала внутрішню ситуацію в Україні.

Отже, у працях польських дослідників висвітлено чимало важливих проблем, пов'язаних із військово-політичними обставинами, які склалися на території Волині та України у середині XVII ст., зокрема польсько-московського протистояння, об'єктом якого були українські землі, навколо яких точилася боротьба за інтереси Речі Посполитої та Московщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce / Tadeusz Korzon. – Т. 1. – 3. – Лwów; Warszawa; Kraków, 1923.; Ochmański J. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV – XVI wieku / Jerzy Ochmański. // Studia i materiały do historii wojskowości. – Т.5. – Warszawa, 1960. – S. 349 – 393.; Romański R. Największe błędy w wojnach polskich / Romuald Romański. – Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 2008 – 189 s.
2. Kubala L. Oblężenie Zbaraża / Ludwik Kubala. // Kubala L. Studia historyczne. – Serya 1. – Warszawa; nakład Gebethnera i Wolffa, 1901. – S. 111 – 169; Kubala L. Bitwa pod Beresteczkiem // Kubala L. Studia historyczne. – Serya 1. – Warszawa; nakład Gebethnera i Wolffa, 1901. – S. 239 – 310; Cieselski T. Od Batołu do Żwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i o Moldawię 1652 – 1653. / Tomasz Cieselski. – Zabrze, 2007. – 335 s.; Śledziński K. Zbaraż 1649 / Kacper Śledziński. – Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 2005; Romański R. Beresteczko 1651 / Romuald Romański. – Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 1994. – 213 s.
3. Święcki T. Opis starożytnej Polski / Tomasz Święcki. – Warszawa: Nakładem i drukiem Zawadzkiego i Weckiego, 1816. – Т. 1, 2. ; Baliński M. Lipiński T. Starożytna Polska pód względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana / Michał Baliński, Tymoteusz Lipiński. – Т.2. Cz.2. – Warszawa, 1845. – S. 547 – 1431, IX s.
4. Święcki T. Opis starożytnej Polski... – Т. 2. – S.150 – 151, 166 – 167.
5. Ibidem. – S. 151.
6. Baliński M. Lipiński T. Starożytna Polska pód względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. – Т.2. Cz.2. – Warszawa, 1845. – S. 533 – 534.
7. Święcki T. Opis starożytnej Polski... – Т. 2. – S. 167.
8. Opis bitwy pod Cudnowem. Materyał do panowania Jana Kazimierza. Ekspedycja Jaśnie Wielmożnego JMPana Stanisława Potockiego, Hetmana Wielkiego Koronnego, jako też i Jaśnie Wielmożnego JMPana Jerzego Hrabiego na Wiśnicz Lubomirskiego przeciwko Szeremetowi Hetmanowi moskiewskiemu, która się odprawowała pod Cudnowem Anno 1660 // Przyjacieli ludu. – Leszno, 1845. – №№ 28, 29, 32, 35, 36, 37, 38, 40.
9. Diaryusz wojny z Szeremetem i Ceciurą Półkownikiem Perejasławskim, która odprawowała roku 1660 // Grabowski A. Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawniej Polski / Ambroży Grabowski. – Т. 1. – Kraków, 1845. – S. 144 – 169.
10. Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem za panowania króla Jana Kazimierza pod wodzą Stanisława Potockiego, wojewody krakowskiego i Jerzego Lubomirskiego, marszałka koronnego w roku 1660./ tłumaczył oraz przypisał i przedmową zaopatrzył Antoni Hniłko. – Warszawa: główna księgarnia wojskowa, 1922. – 123, IV s.
11. Hniłko A. Wyprawa Cudnowska w 1660 roku / Antoni Hniłko. – Warszawa: Wojskowy instytut naukowo-wydawniczy, 1931. – S. 8 – 12.; Romański R. Cudnów 1660 / Romuald Romański. – Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 2008. – S.20.
12. Jemiolowski M. Pamiętnik, dzieje Polski zawierający (1648 – 1679) / opracowanie Jan Dziegielewski. – Warszawa: DIG, 2000. – S. 290 – 302.
13. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza / Wespazjan Kochowski. – Т.2. – Poznań: Nakładem N.Kamińskiego i Spółki, 1859. – 314 s.
14. Kochowski Wespazjan // Słownik historyków polskich. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1994. – S. 233 – 234.
15. Hniłko A. Wyprawa Cudnowska w 1660 roku / Antoni Hniłko. – Warszawa: Wojskowy instytut naukowo-wydawniczy, 1931, 190 s.: mapa; Hniłko A. Bitwa pod Słobodyszczem (7.X.1660) / Antoni Hniłko. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Т.1. – Zeszyt 2. – R. 1. – Warszawa, 1929. – S. 193 – 207.
16. Romański R. Cudnów 1660/ Romuald Romański. – Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 2008. – 192 s.
17. Ossoliński Ł. Kampania na Ukrainie 1660 roku /Łukasz Ossoliński. // http://www.historia1.terraemail.pl/magisterki/lukasz_ossolinski/index.html; Ossoliński Ł. Cudnow – Słobodyszcze 1660. – Warszawa: Infort Editions, 2006. – 112 s.
18. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р./ Василь Герасимчук// Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів. – Т. 110. – 1912. – С. 31 – 54; Т.111. – С. 53 – 83; Т. 112. – С. 74 – 89; Т. 113. – 1913. – С. 44 – 68; Т. 114. – С. 57 – 80.
19. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza ... – S.83.
20. Romański R. Cudnów 1660... - S. 14, 17; Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza ... – S. 83.
21. Ossoliński Ł. Kampania na Ukrainie 1660 roku...
22. Romański R. Cudnów 1660... - S. 7.
23. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza ... – S. 82.
24. Ibidem. – S.80.
25. Opis bitwy pod Cudnowem. Materyał do panowania Jana Kazimierza. (Z współczesnego rękopismu). Zgoda z Hetmanem zaporowskim w obozie pod Cudnowem, Anno 1660, d.19 Octobris. // Przyjacieli ludu. – Leszno, 1844. – R. 11. – Т. 1. № 26.
26. Diaryusz wojny z Szeremetem i Ceciurą Półkownikiem Perejasławskim, która odprawowała roku 1660 // Grabowski A. Ojczyste spominki... – Т. 1. – Kraków, 1845. – S. 168 – 169.